

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING HUQUQIY MAQOMI VA JAVOBGARLIK SUBYEKTLIGI: MUAMMO VA YECHIMLAR**Xayriddinov Parvizbek Baxtiyorovich***-yurisprudensiya yo‘nalishi, 2-bosqich talabasi**M.Auezov nomidagi Janubiy Qozog‘iston**universiteti Chirchiq shahridagi**O‘zbekiston Respublikasi filiali*parvizbek755@gmail.com

Zamonaviy huquqshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri — sun’iy intellekt (SI) tomonidan yetkazilgan zararlar uchun huquqiy javobgarlik masalasi ko‘rib chiqamiz. SI tizimlarining avtonomlik darajasi oshib borishi bilan ularni huquq subyekti sifatida tan olish yoki an’anaviy javobgarlik modellarini qo‘llash borasidagi ilmiy bahslar tahlil qilinadi [10, 45-bet; 13, 112-bet]. Shuningdek, O‘zbekiston va xalqaro tajriba misolida takliflar ishlab chiqilgan. Bugungi kunda sun’iy intellekt shunchaki texnik vosita bo‘lishdan to‘xtab, qaror qabul qilish jarayonlarining mustaqil ishtirokchisiga aylanmoqda [8, 12-modda]. “Innovatsion yo‘llar: huquq, iqtisodiyot va texnologiya chorrahasida” mavzusidagi konferensiya doirasida SI subyektligi masalasi huquqiy arxitekturani qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Agar SI algoritmi xatoga yo‘l qo‘ysa va inson sog‘lig‘iga yoki mulkiga zarar yetsa, qonun oldida kim javob beradi: dasturchimi, foydalanuvchimi yoki SIning o‘zimi? 1. Sun’iy Intellektning Huquqiy Maqomi: "Elektron Shaxs" Konsepsiyasi Xalqaro huquqiy amaliyotda, xususan, Yevroparlamentning 2017-yil 16-fevraldagi robototexnika bo‘yicha fuqarolik-huquqiy normalar to‘g‘risida”gi rezolyutsiyasida SI ni "elektron shaxs" (electronic person) sifatida tan olish g‘oyasi ilgari surilgan edi [7, 59-band]. Bu konsepsiya SI ni yuridik shaxslarga o‘xshab muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishini nazarda tutadi. Biroq, O‘zbekiston qonunchiligida subyektlilik tushunchasi faqat jismoniy va yuridik shaxslarga bog‘langan [2, 16-modda]. SI "subyekt" sifatida tan olinmas ekan, uning xatti-harakatlari uchun javobgarlik "obyekt egasining javobgarligi" tamoyili asosida ko‘riladi [2, 985-modda]. 2. Javobgarlik Modellar va Amaliy Misollar: SI tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda uchta asosiy usul mavjud: A. Mahsulot uchun javobgarlik (Product Liability), agar SI tizimidagi xato uning kodi yoki algoritmidagi nuqson bilan bog‘liq bo‘lsa, javobgarlik ishlab chiqaruvchi (dasturchi) zimmasiga tushadi [10, 78-bet]. Amaliy misol: 2018-yilda Uber avtonom avtomobili Arizona shtatida piyodani urib yuborganida, asosiy huquqiy savol dasturiy ta’minotning atrof-muhitni tanishdagi xatosi atrofida aylangan edi. Bunday hollarda javobgarlik texnik nuqsonni bartaraf etmagan kompaniyaga yuklanadi. B.

Ehtiyotsizlik va nazorat (Negligence). Agar foydalanuvchi SI tizimidan noto‘g‘ri foydalansa yoki uning ogohlantirishlariga e‘tibor bermasa, javobgarlik foydalanuvchi zimmasida bo‘ladi[11, 56-bet]. Amaliy misol: Tibbiyotda diagnoz qo‘yuvchi SI tizimi shifokorga maslahat beradi. Agar shifokor SIning xato ekanligi yaqqol ko‘rinib turgan maslahatiga ko‘r-ko‘rona amal qilsa va bemorga zarar yetsa, bu shifokorning kasbiy ehtiyotsizligi sifatida baholanadi. V. Qat‘iy javobgarlik (Strict Liability). Yuqori xavf manbai bo‘lgan SI tizimlari (masalan, sanoat robotlari yoki jangovar dronlar) uchun ularning egasi har qanday holatda ham (aybi bo‘lmasa ham) javob beradi[2, 999-modda]. 3. Markaziy Osiyo va O‘zbekiston hayotida Huquqiy Islohotlar: O‘zbekistonda SI bo‘yicha asosiy huquqiy poydevor Prezidentning 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli qarori bilan qo‘yilgan [6]. Biroq, texnologiya rivojlangani sayin amaldagi qonunchilikda quyidagi detallar dolzarblashmoqda: Fuqarolik javobgarligi masalasi: Amaldagi Fuqarolik kodeksining 985-moddasi (Umumiy asosda zarar yetkazganlik uchun javobgarlik) SI tomonidan yetkazilgan zararga nisbatan noaniq[2, 985-modda]. SI "subyekt" emas, balki "obyekt" (yoki yuqori xavf manbai) sifatida qaraladimi? Muammo: Agar SI algoritmi xato qilsa (masalan, tibbiy tashxisda yoki bankdagi skoring tizimida), javobgarlik ishlab chiqaruvchidami, egasidami yoki foydalanuvchida? Intellektual mulk: SI tomonidan yaratilgan asarlar (kodlar, tasvirlar, matnlar) mualliflik huquqi bilan himoyalanganadimi? Hozircha qonunchilik faqat "jismoniy shaxs ijodi mahsuli"ni tan oladi. Eksperimental tartiblar: O‘zbekistonda SI texnologiyalarini sinovdan o‘tkazish uchun "Maxsus huquqiy rejim" (Sandbox) joriy etilgan. Bu ishlab chiqaruvchilarga ma‘lum bir vaqt ichida amaldagi qonun qoidalaridan qisman chetga chiqqan holda loyihalarni test qilish imkonini beradi. Sun‘iy intellekt ijodkorligi va mualliflik huquqi muammolari: Sun‘iy intellekt (SI) tomonidan yaratilayotgan intellektual mahsulotlar (dasturiy kodlar, raqamli tasvirlar, musiqiy asarlar va ilmiy matnlar) an‘anaviy intellektual mulk huquqining fundamental prinsiplarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu yo‘nalishdagi asosiy huquqiy muammolar quyidagilardan iborat: Mualliflik subyektligi masalasi: O‘zbekiston respublikasining “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi qonuniga ko‘ra, muallif faqat ijodiy mehnati bilan asar yaratgan jismoniy shaxs bo‘lishi mumkin [4, 6-modda]. Muammo: SI tomonidan insonning bevosita aralashuvisiz (avtonom tarzda) yaratilgan asarlar amaldagi qonunchilikka ko‘ra "ijodiy mehnat mahsuli" deb tan olinmaydi va mualliflik huquqi bilan himoyalanganmaydi[4, 6-modda]. Bu esa bunday asarlarning ommaviy mulkka (Public Domain) aylanib qolishiga va investitsiyalar himoyalanganligiga olib kelmoqda. "Sui Generis" (O‘ziga xos) huquqiy rejim : Ilmiy hamjamiyat va xalqaro ekspertlar tomonidan SI mahsulotlari uchun maxsus huquqiy maqom joriy etish taklif qilinmoqda: Mulkdorlik huquqi: Asarni yaratgan SI algoritmi egasiga yoki undan foydalangan shaxsga (operatorga) mualliflik emas, balki mulkiy huquqlarni berish[12, 102-

bet]. Himoya muddati: An'anaviy mualliflik huquqi (muallif vafotidan so'ng 70 yil) SI uchun juda uzoqlik qiladi. Shuning uchun SI asarlari uchun qisqartirilgan himoya muddatini (masalan, 25 yil) belgilash maqsadga muvofiq [12, 90-bet]. Raqamli tamg'alash va shaffoflik Konferensiya doirasida ilgari surilayotgan innovatsion takliflardan biri — SI tomonidan yaratilgan har qanday intellektual mahsulotni majburiy ravishda raqamli tamg'alash (watermarking) tartibini joriy etishdir. Bu: Asarning haqiqiy inson tomonidan aratilmaganligini sud jarayonida isbotlashga yordam beradi; Plagiat holatlarining oldini oladi; Iste'molchilarning axborot olish huquqini ta'minlaydi. 2. Qozog'iston tajribasi: "Sertifikatlash" va Xavfsizlikni baholash Qozog'iston SI sohasida Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib "Raqamli kodeks" loyihasini ishlab chiqmoqda. Ularning yondashuvi ko'proq nazorat va xavfsizlik darajasini aniqlashga yo'naltirilgan: Sertifikatlash markazlari: Bu tizim SIning "qora quti" (black box) effektini kamaytirishga xizmat qiladi. Markazlar algoritmning shaffofligi, kamsitishlarga (diskriminatsiya) yo'l qo'ymasligi va kiberxavfsizligini tekshiradi. O'zbekistonning "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida SI texnologiyalarini joriy etish jadallashmoqda. Biroq, amaldagi Fuqarolik kodeksi SI keltirgan zararni qoplash mexanizmlarini to'liq qamrab olmagan. Qozog'iston tajribasida raqamli texnologiyalar bo'yicha "Sertifikatlash markazlari" orqali SIning xavfsizlik darajasini huquqiy baholash amaliyoti yo'lga qo'yilmoqda. O'zbekistonda ham quyidagilarni amalga oshirish orqali raqamli texnologiya sohasini xavfsizligini yanada takomillashishiga erishiladi: 3.1. Majburiy sug'urta tizimi Oddiy tilda: Bu xuddi avtomobillarni majburiy sug'urta qilish (OSAGO) kabi gap. Agar siz o'ta aqlli va mustaqil ishlaydigan sun'iy intellekt (SI) tizimidan foydalansangiz (masalan, haydovchisiz yuk mashinasi yoki bankdagi pullarni boshqaradigan robot), siz uni sug'urta qilishingiz shart. Nima uchun? Agar SI xatoga yo'l qo'ysa va kimgadir zarar yetkazsa (masalan, bironing mulkini buzsa yoki noto'g'ri qaror bilan kimgadir moddiy zarar bersa), yetkazilgan zararni sug'urta kompaniyasi to'lab beradi. Maqsad: SI egasini birdaniga bankrot bo'lishdan, jabrlanuvchini esa pullarini ololmay qolishidan himoya qilish. 3.2. "Black Box" (Qora quti) qoidasi Oddiy tilda: Bu SI uchun "xotira kundaligi" yoki samolyotlardagi "qora quti" kabi qurilma.[11,124-b] Har bir SI tizimi o'zining har bir qadamini, nima uchun aynan shu qarorni qabul qilganini maxsus fayllarga (log-fayllar) yozib borishi kerak. Qanday ishlaydi? Tasavvur qiling, SI tizimi biror mijozga kredit bermaslikka qaror qildi. "Qora quti"da o'sha paytda SI nimalarni o'ylagani va qaysi a'lumotlarga tayanib bunday qarorga kelgani muhrlanib qoladi. Sudda nima beradi? Agar biror muammo chiqsa va ish sudga borsa, bu yozuvlar asosiy dalil bo'ladi. Sudya ushbu fayllarni ochib ko'rib: "SI o'zi xato qilganmi yoki unga noto'g'ri ma'lumot berilganmi?" degan savolga aniq javob topadi. 4. Kelajakdagi Istiqbollar: Algoritmik Shaffoflik va "Tushuntirish Huquqi" Zamonaviy huquqshunoslik oldida turgan eng murakkab texnologik va huquqiy muammo — bu "Qora quti" (Black Box)

fenomenidir [13, 130-bet]. Bu tushuncha SI tizimlarining qaror qabul qilish jarayoni shunchalik murakkab va ko‘p qatlamli neyron tarmoqlariga asoslanganini anglatadiki, hatto uning yaratuvchilari ham tizim nima uchun aynan ma’lum bir natijani tanlaganini mantiqiy ketma-ketlikda tushuntirib bera olmaydilar.

4.1. Algoritmik Shaffoflikning Huquqiy Zarurati: Demokratik huquqiy tizimlarda har qanday qaror — xoh u davlat organi, xoh xususiy sektor tomonidan qabul qilinsin — asoslantirilgan bo‘lishi shart. "Qora quti" effekti esa ushbu tamoyilga zid keladi. Shu sababli, milliy qonunchilikka quyidagi mexanizmlarni tatbiq etish zaruriyati tug‘ilmoqda: "Tushuntirish huquqi" (Right to Explanation): Bu tushuncha Yevropa Ittifoqining Ma’lumotlarni himoya qilish umumiy reglamentida (GDPR) mustahkamlab qo‘yilgan[8, 22-modda]. Unga ko‘ra, avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish tizimi (masalan, bank skoringi, ishga qabul qilish algoritmi yoki sud qarorlariga ko‘maklashuvchi tizimlar) shaxsning huquq va manfaatlariga daxl qilsa, u ushbu qarorning mantiqiy asosi, ahamiyati va kutilayotgan oqibatlari haqida tushunarli ma’lumot olishga haqlidir. Algoritmik Audit va Hisobdorlik: SI tizimlarining "shaffoflik koeffitsiyenti"ni aniqlash uchun davlat darajasida majburiy texnik audit o‘tkazilishi lozim[8, 14-modda]. Bu algoritmning kamsitish (gender, irqiy yoki ijtimoiy kelib chiqish bo‘yicha) belgilariga ega emasligini kafolatlaydi.

4.2. "Interpretability" (Tushunarlilik) va "Explainability" (Izohlanuvchanlik). Huquqiy islohotlar doirasida SI tizimlariga nisbatan ikki xil talab qo‘yilishi maqsadga muvofiq: Interpretability: Qaror qabul qilish jarayonining matematik jihatdan ochiqligi. Explainability (XAI - Explainable AI): Algoritm natijasini mutaxassis bo‘lmagan oddiy fuqaro (masalan, bank mijosi) tushuna oladigan tilda taqdim etish qobiliyati.

4.3. Amaliy misol: Bank va Sug‘urta sektori: Agar fuqaroning kredit olish bo‘yicha arizasi SI tomonidan rad etilsa, shunchaki "rad etildi" degan javob o‘rniga, tizim quyidagi kabi batafsil huquqiy va iqtisodiy asoslarni taqdim etishi shart: "Sizning arizangiz so‘nggi 6 oylik daromadlaringiz barqarorligi pastligi (30%) va kommunal to‘lovlardagi kechikishlar (15%) tufayli rad etildi. Ushbu qaror [X] algoritmi tomonidan qabul qilindi va siz buni [Y] tartibida apellyatsiya qilishingiz mumkin."

4.4. Protsessual Kafolatlar "Tushuntirish huquqi"ning joriy etilishi sud jarayonlarida ham inqilobiy o‘zgarishlarga olib keladi. Endilikda sudya nafaqat faktlarga, balki SI tomonidan tayyorlangan xulosaning qay darajada xolis ekanligiga ham baho berishi kerak bo‘ladi. Bu esa yuristlardan nafaqat qonunni bilishni, balki "raqamli savodxonlik" va algoritmik tahlil ko‘nikmalarini ham talab etadi. Sun‘iy intellektning huquqiy javobgarligi masalasi faqat texnik muammo emas, balki adolat va inson huquqlari himoyasi masalasidir. SI ni subyekt sifatida emas, balki "maxsus huquqiy rejimdagi yuqori xavf manbai" sifatida tasniflash va uning keltirgan zarari uchun ishlab chiqaruvchi hamda foydalanuvchi o‘rtasida javobgarlikni taqsimlashning aniq qonuniy mezonlarini ishlab chiqish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi).
3. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. (278¹–278³-moddalar).
4. O‘zbekiston Respublikasining “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi Qonuni. (2006-y. 20-iyul, yangi tahriri).
5. O‘zbekiston Respublikasining “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonuni. (2019-y. 2-iyul).
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
7. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). – (Sun’iy intellekt va robototexnika bo‘yicha Yevroparlament rezolyutsiyasi).
8. Artificial Intelligence Act (EU AI Act). – European Union, 2024. (Yevropa Ittifoqining Sun’iy intellekt to‘g‘risidagi reglamenti).
9. “Kiberqalqon” (Cyber Shield) dasturi kontseptsiyasi. – Qozog‘iston Respublikasi Hukumati qarori, 2018.
10. Abbott, R. The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. – Cambridge University Press, 2020.
11. Turner, J. Robot Rules: Regulating Artificial Intelligence. – Palgrave Macmillan, 2019.
12. Gulyamov, S. S. Raqamli huquq va sun’iy intellekt: huquqiy tartibga solishning zamonaviy muammolari. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2022.
13. Vasilev, A. A., Shpiller, I. D. Legal Status of Artificial Intelligence: Comparative Legal Aspect. – Journal of Digital Technologies and Law, 2023.